

L'aragonés, a fabla d'Aragón

L'aragonés, como todas as fablas probeniens d'o latín, ye una fabla romanica.

O latín bulgar se s'acofló n'o Cobalto d'Aragón sobre una fabla etreitamén enrelogada con o basco, d'a que conserba bellas parabras (ibón, chordón, caparra, etz.). Dezaga d'un tiempo de biluenguismo s'imponié ixe latín, esdebenindo poqué a poqué n'o romanze aragonés, uno más d'os romanzes de branca latina.

L'aragonés puede dá-se por formáu sobre os siglos VIII-IX. Dende o suyo territorio orixinal d'o Norte d'Aragón baxé ent'o Sur, seguntes iba abanzando a Reconquista. Asinas plegó à estendillá-se por todo Aragón n'o sieglo XIII.

Dixas calendatas son bellas obras anónimas con muitas trazas luenguísticas aragonesas, como a narración istórica Liber Regum (1194-1211) y a la poesía lírica Razón Feita d'Amor (1205), asinas como as obras d'o churista y bisbe de Uesca Vidal de Canellas: a Compilación de Uesca d'os Fueros d'Aragón (1247) y o Vidal Mayor.

D'o sieglo XIV ye a Crónica de San Chuan d'a Peña y as obras de Chuan Fernández d'Heredia (1310-1396): La Grant Crónica d'Espanya, La Crónica de los Conqueridores y bellas traduzioniés d'o griego.

Muito lugo se beye a influencia castellana en as obras literarias y dende o sieglo XV en os documentos. A chiqueta conzenzia luenguística y a plegada d'una dinastía castellana en 1412 esplican a repéda catellanización d'as napas altas d'a poblazón. A chen d'o pueblo seguiba charrando n'aragonés. A chen culta emplegaba o castellano; pero encara en o sieglo XVIII escriben poemas en aragonés o Bicarío de Cariñena y Ana Abarca de Bolea.

N'o sieglo XVIII se conserbaba l'aragonés en toda l'área norte, dende Zuera ent'alto. D'ixe sieglo probienen muitas d'as Pastoradas, piezas de teatro popular, que s'han seguío fendo prenzipalmén en Ribagorza.

Poqué à poqué l'aragonés se ba estricallando y se ban aislando bes dialeutos locáls, n'os qu'escriben n'a primera mitá d'o sieglo XX, Domingo Miral Clero Torrodellas, Leonardo Escalona, Beremundo Méndez, Pedro Arnal, Tonón de Baldomera, etz. Y agora, entre otros, José Grazia y Luzía Dueso.

Dende os años 40 l'aragonés se malmete ascape, por os mayórs contautos con a fabla forana y a espoblazón d'o Altoaragón.

Agora se conseba - millor u pior - n'o cuadro que marcan Ansó-Agüero-Fonz-Benás, anque repuíés quedan dica la línia Almudébar-Sariñena. Os dialeutos locáls más carauterizáus son: ansotano, cheso, tensino, belsetán, chistabín, fobano, benasqués, grausino. Por o Semontano y atrás redoladas, l'aragonés no tien guaires diferenzias, anque ya más castellanizado.

N'os años 70 ha surtíu una literatura nueva, que ba desembolicando un tipo d'aragonés literario común. Anchel Conte, Eduardo Vicente de Vera u Inazio Almudébar son belunos d'os suyos cautibadórs. Tamién s'ha acordáu una ortografía unificada (1974) y ye publicada una gramática (1977).

Pero la muita chen altoaragonesa continua creyendo que l'aragonés ye una «fabla fierá», seguntes les no dizieron n'a escuela. Agora puede estar qu'en bellas escuelas s'amuestre: astí puede trobá-se a dinificazió y o renaxer d'a nuestra fabla.